8 КЛАС

Походження українського козацтва. Запорозька Січ — козацька республіка

Захарчук Валентина · 12.10.2026

У XV–XVI ст. на українських землях, особливо в степових районах Наддніпрянщини, сформувалося козацтво — особлива військова та суспільна спільнота вільних людей. Козаки займалися господарством, промислами, охороною південних кордонів, військовими походами проти Кримського ханства та Османської імперії.

Постійна небезпека татарських нападів, освоєння степових територій, прагнення людей до особистої свободи та необхідність військового захисту сприяли формуванню козацтва. Згодом козаки створили власний військово-політичний центр — Запорозьку Січ, яка стала осередком козацького самоврядування, військової організації та особливого суспільного устрою.

Козацтво відіграло важливу роль в історії України, ставши силою, що захищала українські землі, впливала на політичні процеси та формувала традиції військової демократії.

Матеріал для особистого використання. Поширення без посилання на джерело заборонено.
history-teacher.com/?p=2081

Хронологія: дати та події, які потрібно знати

Дата	Подія
1489 р.	Одна з перших письмових згадок про українських козаків у джерелах.
1492 р.	Козаки згадуються у повідомленні кримського хана про напад на татарське судно.
1550-ті рр.	Діяльність князя Дмитра Вишневецького, який організував укріплення на острові Мала Хортиця.
1556 р.	Створення укріплення на Малій Хортиці, яке традиційно пов’язують із початком формування Запорозької Січі.
XVI ст.	Формування козацтва як військової та суспільної спільноти; розвиток козацького самоврядування.

Основні поняття

Козак — вільна людина, яка займалася військовою справою, промислами, господарством та освоєнням степових територій.

Козацтво — військова та суспільна спільнота, що сформувалася на українських землях у XV–XVI ст. і відіграла важливу роль у їхньому захисті та політичному житті.

Запорожжя — територія за дніпровськими порогами, де формувалися козацькі поселення та військові осередки.

Запорозька Січ — укріплений військово-політичний центр українського козацтва, що був осередком його самоврядування та військової організації.

Січ — козацьке укріплення, яке складалося з оборонних споруд, житлових і господарських будівель та приміщень для військового управління.

Кош — центральний орган управління Запорозької Січі; також назва козацького військового та адміністративного устрою.

Кошовий отаман — керівник Запорозької Січі, якого обирала козацька рада.

Козацька рада — орган самоврядування, на якому козаки вирішували найважливіші військові, політичні та господарські питання.

Курінь — військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, а також житлове приміщення козаків.

Козацька республіка — умовна назва Запорозької Січі як військово-політичного утворення з виборними органами влади, самоврядуванням і колективним ухваленням важливих рішень.

Походження українського козацтва

history-teacher.com

Матеріал для особистого використання. Поширення без посилання на джерело заборонено.
history-teacher.com/?p=2081

Причини виникнення козацтва

Формування українського козацтва було пов’язане з особливостями життя на південному прикордонні українських земель. У XV–XVI ст. значна частина територій Наддніпрянщини залишалася малозаселеною, а степи були небезпечними через напади кримських татар.

До виникнення козацтва спричинилися кілька основних чинників.

Соціальні причини. Посилення залежності селян від землевласників, зростання повинностей і обмеження особистої свободи спонукали частину населення залишати свої домівки та переселятися на південні землі.

Військові причини. Постійні татарські напади, захоплення людей у полон і загроза пограбувань потребували організації військового захисту. Люди, які жили в степу, мусили вміти оборонятися та володіти зброєю.

Господарські причини. Південні степи були багаті на природні ресурси. Тут можна було займатися рибальством, мисливством, бджільництвом, скотарством, видобуванням солі та іншими промислами.

Політичні причини. Державна влада не могла повністю контролювати степові території та забезпечити їхню безпеку. Це сприяло появі самостійних військових груп, які організовували захист і господарське освоєння краю.

Таким чином, козацтво виникло як відповідь на потребу в свободі, захисті, господарському освоєнні степу та організації життя на прикордонних територіях.

Хто ставав козаком?

Козаками ставали люди різного походження та соціального становища. Серед них були:

- селяни, які тікали від феодальної залежності;
- міщани;
- дрібна шляхта;
- люди, які прагнули військової служби;
- промисловці та мисливці;
- переселенці, які освоювали степові території.

Козацьке життя вимагало фізичної витривалості, уміння володіти зброєю, знання місцевості, дисципліни та готовності до небезпеки.

У степу козаки займалися господарством, будували зимівники, організовували промисли, охороняли поселення та здійснювали військові походи.

Перші згадки про козаків

Перші письмові згадки про українських козаків датуються кінцем XV ст.

history-teacher.com

У **1489 р.** козаки згадуються в історичних джерелах у зв’язку з військовими подіями на українських землях.

У **1492 р.** кримський хан повідомляв про напад козаків на татарське судно. Ця згадка засвідчує, що козаки вже діяли як організовані військові групи, здатні здійснювати походи та нападати на противника.

У XVI ст. козацтво поступово перетворилося на значну військову силу, яка відігравала важливу роль у захисті українських земель від татарських нападів.

Формування Запорозької Січі

Освоєння українського степу

У XVI ст. козаки активно освоювали території нижньої течії Дніпра, які називали Запорожжям — землями за дніпровськими порогами.

Тут козаки створювали тимчасові поселення, зимівники, укріплені табори, займалися рибальством, мисливством, скотарством та іншими промислами. Водночас вони організовували оборону від татарських нападів і здійснювали військові походи.

Поступово окремі козацькі групи об’єднувалися, створювали військові організації та укріплені центри. Це сприяло формуванню Запорозької Січі як головного осередку козацтва.

Дмитро Вишневецький — організатор козацького укріплення

Важливу роль у формуванні Запорозької Січі відіграв князь **Дмитро Вишневецький**, відомий у народній традиції як Байда.

У 1550-х рр. він організував будівництво укріплення на острові **Мала Хортиця**. Укріплення мало захищати козаків від татарських нападів і слугувати базою для військових походів.

Із діяльністю Дмитра Вишневецького традиційно пов’язують початок формування Запорозької Січі. Його укріплення стало важливим етапом у становленні організованого козацького військово-політичного центру.

Дмитро Вишневецький намагався залучити до боротьби проти Кримського ханства різні держави та правителів. Він організовував походи, зміцнював оборону та сприяв об’єднанню козацьких сил.

Однак укріплення на Малій Хортиці не стало постійним центром козацтва. У подальшому Січі розташовувалися в різних місцях нижнього Дніпра.

Розташування Запорозьких Січей

Запорозька Січ не була постійно розташована в одному місці. Через військові загрози, природні умови та необхідність оборони козаки переносили свої укріплення.

history-teacher.com

Матеріал для особистого використання. Поширення без посилання на джерело заборонено.
history-teacher.com/?p=2081

Серед відомих місць розташування Січей:

- Мала Хортиця;
- Томаківка;
- Базавлук;
- Микитин Ріг;
- Чортомлик;
- Кам’янка;
- Олешки.

Січі розташовувалися переважно на островах або в місцях, які було зручно обороняти. Дніпро, плавні, протоки та природні перешкоди допомагали козакам захищатися від ворога.

Укріплення Січі зазвичай складалося з дерев’яних оборонних споруд, валів, ровів, башт, воріт і внутрішніх будівель.

Запорозька Січ — козацька республіка

Запорозька Січ була не лише військовим укріпленням, а й центром козацького самоврядування.

Управління Січчю ґрунтувалося на виборності керівників, участі козаків у прийнятті рішень та колективному обговоренні найважливіших питань.

Саме тому Запорозьку Січ часто називають **козацькою республікою**.

Водночас це не була сучасна демократична держава. Козацьке самоврядування поширювалося передусім на членів козацької військової спільноти, а участь у політичному житті залежала від козацького статусу.

Козацька рада

Найважливішим органом управління була **козацька рада**.

На раді козаки вирішували:

- питання війни та миру;
- організацію військових походів;
- обрання та усунення козацьких керівників;
- розподіл земель, угідь і промислів;
- укладання угод;
- прийняття важливих рішень щодо життя Січі.

Рада могла збиратися для вирішення найважливіших справ. Участь у ній брали козаки, які мали право голосу.

history-teacher.com

Матеріал для особистого використання. Поширення без посилання на джерело заборонено.
history-teacher.com/?p=2081

Рішення ухвалювали колективно, а козацькі керівники повинні були виконувати волю військової спільноти.

Козацька старшина

Керівництво Запорозькою Січчю здійснювала козацька старшина.

До основних посад належали:

Посада	Обов’язки
Кошовий отаман	Очолював Січ, керував військом, представляв козацтво у відносинах з іншими державами та організаціями.
Суддя	Розглядав справи, здійснював судочинство.
Писар	Вів документацію, листування, оформлював рішення ради.
Осавул	Виконував військово-організаційні доручення, стежив за порядком.
Курінні отамани	Очолювали курені, організовували життя та службу козаків у своїх підрозділах.

Козацьких керівників обирали. Їхня влада не була абсолютною: вони залежали від рішень козацької ради та могли бути усунені з посади.

Курінний устрій

Козаки поділялися на **курені** — військово-адміністративні підрозділи.

Курінь був не лише організаційною одиницею війська, а й місцем проживання козаків. Кожен курінь мав свого отамана, який відповідав за порядок, дисципліну, організацію служби та повсякденне життя підрозділу.

Курінний устрій допомагав організовувати військову службу, розподіляти обов’язки, забезпечувати дисципліну та взаємодопомогу.

Територіальний устрій Запорожжя

Територія, підконтрольна запорозьким козакам, поділялася на **паланки** — територіальні та адміністративні округи.

Паланки охоплювали певні землі, поселення, зимівники та господарські угіддя. Їхнє управління здійснювали козацькі представники.

Такий устрій дозволяв організовувати господарське життя, збирати ресурси, підтримувати порядок і забезпечувати військові потреби.

Господарське та повсякденне життя козаків

Запорозькі козаки поєднували військову службу з господарською діяльністю. Для забезпечення свого життя вони займалися різними промислами та використовували природні ресурси степу й річок.

history-teacher.com

Матеріал для особистого використання. Поширення без посилання на джерело заборонено.
history-teacher.com/?p=2081

Основними заняттями козаків були:

- рибальство;
- мисливство;
- скотарство;
- бджільництво;
- землеробство;
- торгівля;
- видобування солі;
- виготовлення зброї та ремісничих виробів.

Козаки створювали зимівники — господарські поселення, де жили, утримували худобу, займалися землеробством і промислами.

Важливе значення мала взаємодопомога. Козаки разом організовували оборону, військові походи, господарські роботи та забезпечення Січі.

Військова організація та озброєння козаків

Козацтво було добре організованою військовою силою. Козаки мали досвід ведення бойових дій у степу, знали місцевість, використовували тактику швидких нападів, засідок і відступів.

Основними видами козацького війська були:

- кіннота;
- піхота;
- артилерія.

Козаки використовували шаблі, списи, рушниці, пістолі, луки, бойові сокири та іншу зброю.

Особливого значення набув козацький табір — рухома оборонна споруда, яку створювали з возів. Під час походів вози розташовували в кілька рядів, утворюючи укріплення. Такий табір допомагав захищатися від атак противника, особливо кінноти.

Козаки також використовували човни — чайки, на яких здійснювали походи Дніпром, Чорним морем і до турецьких фортець.

Козацькі походи

У XVI ст. козаки здійснювали походи проти татарських і турецьких військ, нападали на ворожі фортеці, звільняли полонених та намагалися перешкоджати захопленню населення українських земель у неволю.

Важливим напрямом козацької діяльності була боротьба проти Кримського ханства та Османської імперії.

history-teacher.com

Матеріал для особистого використання. Поширення без посилання на джерело заборонено.
history-teacher.com/?p=2081

Козацькі походи мали не лише військове, а й політичне значення. Вони привертали увагу європейських держав до козацтва, яке поступово перетворювалося на важливу силу в регіоні.

Значення Запорозької Січі

Запорозька Січ стала важливим центром українського козацтва та військово-політичного життя.

Її значення полягало в тому, що вона:

- організовувала захист південних українських земель від татарських нападів;
- сприяла освоєнню степових територій;
- стала центром козацького самоврядування;
- формувала військові традиції українського козацтва;
- об’єднувала козаків у військову спільноту;
- сприяла розвитку боротьби за особисту свободу;
- стала осередком політичної активності українського населення;
- відіграла важливу роль у подальшому формуванні української державницької традиції.

Запорозька Січ стала символом військової мужності, свободи, самоврядування та колективної відповідальності.

Основне, що потрібно запам’ятати

- Українське козацтво сформувалося у XV–XVI ст. на південних прикордонних територіях українських земель.
- Основними причинами його виникнення були соціальний гніт, татарська загроза, господарське освоєння степу та прагнення до особистої свободи.
- **1489 р.** — одна з перших письмових згадок про українських козаків.
- **1492 р.** — козаки згадуються у повідомленні кримського хана про напад на татарське судно.
- Дмитро Вишневецький у 1550-х рр. організував укріплення на Малій Хортиці.
- Запорозька Січ стала військово-політичним центром козацтва.
- Найважливішим органом управління була козацька рада.
- Козацькі керівники обиралися, а їхня влада залежала від рішення козацької спільноти.
- Запорозька Січ мала курінний і територіальний устрій.
- Козаки займалися військовою справою, рибальством, мисливством, скотарством, землеробством, торгівлею та іншими промислами.
- Запорозька Січ стала важливим осередком військової організації, самоврядування та української державницької традиції.

history-teacher.com

Матеріал для особистого використання. Поширення без посилання на джерело заборонено.
history-teacher.com/?p=2081

Перевірте свої знання

1. Які причини сприяли виникненню українського козацтва?
2. Хто ставав козаком?
3. Чому козаки освоювали степові території?
4. Коли з’являються перші письмові згадки про українських козаків?
5. Яку роль у формуванні Запорозької Січі відіграв Дмитро Вишневецький?
6. Де розташовувалося укріплення, пов’язане з його діяльністю?
7. Чому Запорозькі Січі переносилися з одного місця на інше?
8. Чому Запорозьку Січ називають козацькою республікою?
9. Які питання вирішувала козацька рада?
10. Які посади існували в козацькому управлінні?
11. Що таке курінь і паланка?
12. Якими видами господарської діяльності займалися козаки?
13. Яке озброєння використовували козаки?
14. Яке значення мала Запорозька Січ в історії України?

Використані джерела

1. Власов В. С., Данилевська О. М., Ващук Д. П. **Історія України. 8 клас. Повторне видання.** 2025. Навчальний матеріал відповідного розділу.

Електронна версія підручника

2. Енциклопедичні та історичні матеріали з теми походження українського козацтва, формування Запорозької Січі, її військового та адміністративного устрою.

history-teacher.com